

Kategorie «Голубой цвет» a její základní termín голубой. K otázce významu světlemodré barvy v ruštině a jejího poměru s modrou barvou v češtině

EKATERINA DOLGIKH

Abstrakt: Tento článek se zabývá problematikou barev z komparativního hlediska a představuje studii v rámci kognitivně a kulturně orientovaného přístupu k jazyku. Rozbírají se kategorie modrá barva (čeština) a světlemodrá barva (ruština) a kolorativy modrý a goluboj. Úvod je věnován poměru těchto termínů, jejich prototypům a etymologii. Dále se autorka článku věnuje konotacím českého a ruského adjektiva, které popisuje na základě analýzy kontextů z Českého národního korpusu a Ruského národního korpusu a také uměleckých textů. Postupně se odhalují společné a rozdílné smysly obou kolorativ. V závěru se představuje pohled na specifika vývoje ruského adjektiva a odůvodnění rozdílů v oblasti významů a konotací kolorativ modrý a goluboj.

Klíčová slova: barva, kognitivní lingvistika, kognitivní přístup, kolorativ, konotace, prototyp

Abstract: This article is dedicated to colors from a comparative point of view and presents study done within cognitively and culturally oriented approach to language. The article deals with the category Blue color (Modrá barva in Czech) and Light blue color (Goluboj cvet in Russian) and color terms modrý and goluboj. The introduction is devoted to the ratio of these terms, their prototypes and etymology. Also author of the article deals with the connotations of the Czech and Russian adjectives, that were explored in contexts collected from Russian and Czech linguistic corpora and poems. Common and different senses of color terms are revealed. The final part presents the specific character of the development of Russian adjective goluboj and the grounds of differences in the meanings and connotations of color terms modrý and goluboj.

Keywords: color, cognitive linguistics, cognitive approach, connotation, prototype

Poprvé se ruský termín *голубой* objevil v písemnostech 14. století (Bachylina 1975: 193). Podle historicko-etymologického slovníku P. Černych, bylo adjektivum *голубой* odvozeno od podstatného jména *голубь*, názvu ptáka, zřejmě kvůli barevné podobnosti (Černych 1999: 201). Podle názorů etymologů se slovo *голубой* původně používalo pouze jako označení barvy koňské srsti a znamenalo „серый с каким-то оттенком“ (Bachylina

1975: 194). „Позднее голубой цвет в масти определяется как пепельно-серый, мышастый, сиреневый и др.“ (tamtéž). Badatelé předpokládají, že se v období 16. – 17. století význam adjektiva *голубой* přiblížil k modernímu významu slova světlemodrý (tamtéž). Podle výkladových slovníků znamená v současné ruštině *голубой* „светло-синий“, „цвета ясного дневного неба“ (srov. Efrjemova 2006: 67; Černych 1999: 201).

O samostatnosti kategorie *голубой свет* se často pochybuje. Podle B. Berlina a P. Keye, světlemodrá barva, kterou rusky mluvící nazývají *голубой*, není základní a samostatná kategorie této barvy neexistuje (Berlin 1969: 36). Tito vědci se domnívají, že světlemodrá barva je zahrnuta do kategorie *Синий цвет* (modrá barva). B. Berlin a P. Key poukazují na výsledky bádání Z. Istominové, která potvrdila, že děti rozeznávají světlemodrou barvu hůř, než ostatní základní barvy. Hodně lingvistů, například A. Wierzbicka, však tento argument neuznávají: „...Есть свидетельства в пользу того, что у испанских детей слово для blue „синий, голубой“ менее значимо, чем слово для yellow „жёлтый“, а последнее, в свою очередь, менее значимо, чем слово для green „зеленый“ (srov. Harkness 1973); и всё же эти слова считаются „основными““ (Wierzbicka 1996: 258). R. Frumkina uvádí další důvod podporující samostatnost kategorie *Голубой цвет*: „Некоторые информанты – образованные носители русского языка – не считают серый и коричневый основными, поскольку их нет среди цветов радуги. Все уверены, однако, что голубой и синий там есть“ (Frumkina 1984: 31). Souhlasíme s těmito důvody a máme za to, že kategorie *Голубой цвет* je samostatná a název *голубой* je základní. Navíc světlemodrá barva, kterou rusky mluvící nazývají *голубой*, má v ruské kultuře své místo a velký význam.

V češtině neexistuje samostatná kategorie pro světlemodrou barvu, ale jsou zde termíny a slovní spojení, která pojmenovávají odstíny podobné ruskému *голубой*. Tyto zahrnuje kategorie *modrá barva*, jsou to: blankytný, nebeský, bleděmodrý. Do tohoto seznamu se dá přidat i termín *modrý*, základní termín kategorie *modrá barva*, který pojmenovává širokou škálu odstínů – od těch nejtmavších až po ty nejsvětlejší, včetně odstínu, který se podobá ruskému *голубой*. Termíny *modrý* a *голубой* mají tentýž prototyp.

Nejlepším příkladem *modré barvy* pro česky mluvící je obloha. Výkladové slovníky češtiny uvádí jako vzorový příklad modré barvy „mající barvu jako čistá obloha“ (Klégr 2007: 315; Filipec 2004: 183). V *Česko-ruském frazeologickém slovníku* také najdeme *modrý jako obloha* (Mokienko 2002: 130). Prototypem světlemodré barvy *голубой* v ruštině je také obloha. Musíme ale upřesnit, že

jak o tom píše A. Wierzbicka, tato barva se přirovnává pouze k barvě oblohy za denního svitu: „Голубой непосредственно связан с ясным дневным светом“ (Wierzbicka 1996: 275). Naše vlastní bádání to potvrzuje; při rozboru kontextů v Národním korpusu ruského jazyka jsme se ani jednou nesečkali s textem, kde by noční nebo zamračené nebe bylo pojmenováno slovem *голубой*. Proto je nutné upřesnit definici prototypu. Prototypem světlemodré barvy pro rusky mluvící je slunečná obloha – čistá a jasná.

Zjistili jsme také, že význam českého termínu *modrý* zahrnuje některé konotace podobné těm, které má ruský termín *голубой*. Podívejme se blíže na konotace ruského adjektiva a zkusme je porovnat s konotacemi českého *modrý*.

Голубой je barvou snů a iluzí.

Světlemodrá barva bývá uvedena v konotaci s iluzemi a sny, které jsou zpravidla neuskutečnitelné. Například známým idiomem *голубая мечта* (dosl. světlemodrý sen) se v ruštině rozumí idylický, neuskutečnitelný sen (Stěpanova 2007: 65). Podobný význam má i další rozšířený výraz *получить что-то на блюдечке с голубой каёмочкой* (dosl. dostat něco na talířku se světlemodrým okrajem), které se dostalo do úzu z populárního románu I. Ilfa a J. Petrova *Zlaté tele*: „Уж я так устрою, что он свои деньги мне сам принесет на блюдечке с голубой каемкой“, – popisuje hlavní hrdina Ostap Bender způsob, jakým bezpečně získá od milionáře jeho peníze. Tato fráze se rozšířila a dostala více podob; *получить/принести/подать на блюдце/блюдечке с голубой каёмкой/каёмочкой*. Její význam se dá popsat takto: bezdůvodně a proti všem očekáváním dostat to, co potřebuješ, a to za těch nejlepších podmínek, anebo dát někomu něco bez náhrady. Výběr barvy zde není náhodný. Když připomínáme světlemodrý lem, apelujeme na splnění našeho světlemodrého idylického snu, zdůrazňujeme, že se všechno může uskutečnit podle našich idylických představ.

Velmi často se konotace sen, iluze objevují v uměleckých textech, zejména básnických, v nichž se tvoří celé obrazy a světlemodrá barva se stává jejich nedílnou součástí.

*Под луной расцвели
Голубые цветы.
Они в сердце моем
Пробудили мечты.
(М. Jazykov, Нос je světlá)*

Zdrojem této konotace mohou být náboženské představy křesťanů, kteří věří, že Bůh sídlí na nebi. Když se lidé modlí a o něco prosí Boha, tak se dívají na nebe, které je v představách opět spojené se světlemodrou barvou. Vznik této konotace však můžeme vysvětlit i jinak.

Světlemodrou barvu vidí rusky mluvící na obzoru, v dálkách, někde vpředu, tam, kde je budoucnost. V představách rusky mluvících je obzor nebo dálky, které člověk vidí před sebou, spojen s nastávajícími událostmi. Kdybychom použili termín G. Lakoffa, jde o orientační metaforu (Lakoff 2004: 16). Budoucnost, jako kognitivní model času vůbec, je strukturována pomocí prostorových pojmů a „vychází z naší fyzické zkušenosti“ (Vaňková 2007: 69). Minulost je za námi a budoucnost je před námi. Když se díváme před sebe, snažíme se zahlédnout zítřek. Podle lingvistky V. Maslovové, „как показывает русская классическая литература (Обломов, Манилов), о будущем лучше мечтать“. V podvědomí ruských lidí je budoucnost utopická („будущее утопично“) (Maslova 2008: 84–85). Světlemodrá barva je tedy vnímána jako barva neznámé budoucnosti, o které člověk sní.

Výše uvedené vysvětlení nabízíme jako alternativu k názoru, že se výraz *голубая мечта*, a s ním spojené představy, objevil na začátku 20. století jako důsledek obliby německé romantické literatury v ruské společnosti. Podle badatele V. Serova se ze dvou výrazů *голубой цветок* (román Heinrich von Offerdinger, německého spisovatele a filozofa Novalise) a *мечта всей жизни* vytvořil nový pojem – *голубая мечта* (Serov 2005: 242).

Český výraz *modrý* má také konotace „sny“, „touhy“, „iluze“. „V romantismu „modrá květina“ byla symbolem do nekonečna směřující touhy“ (Lurker 2005: 305). Touhy v představách česky mluvících mohou být spjaté s modří oblohy, připomeňme tady výrazy *přinést modré z nebe* (*snést, snášet*), totiž plnit toužebná přání (Mokienko 2002: 135). Často z „modrých snů“ se stávají básnické obrazy.

„Myšlenka nemůže být modrá,
i kdyby sebevíc chtěla
i kdyby stokrát zaplakala
zůstane jenom barevná.
Touha může být barevná,
může být i modrá,
Modrá touha se v nebi ztratila,
protože byla modrá.“
(I. Sadílek, *Modré nebe*)

Голубой je barvou mravní čistoty a nevinnosti.

Jak jsme již zmínili, světlemodrá barva pro rusky mluvící je barvou čisté oblohy za slunečného dne. Podle křesťanských představ na nebi sídlí Bůh a andělé. V pravoslaví *небесный голубой* je barvou Bohorodičky, což znamená, že je barvou čistoty a nevinnosti (Serov 2005: 242). Rusky mluvící říkají této barvě *чистый голубой, девственно-голубой, невинно-голубой*. Světlemodrá barva, *небесный цвет* (dosl. nebeská barva), asociuje čisté myšlenky, nevinné vystupování, je to pro rusky mluvící „*нравственно высокий цвет*“ (Bachylina 1975: 202). Takto světlemodrá barva *голубой* mohla získat konotace „čistota“ a „nevinnost“.

Je zřejmé, že konotace „čistota“ a „nevinnost“ přispěly ke vzniku pojmenování *голубая роль* (dosl. světlemodrá role), *голубой герой/героиня* (dosl. světlemodrý hrdina/hrdinka), která existují v lexiku divadelního světa. V literární a divadelní kritice se těmito výrazy rozumí až šablonovitě poučný a nesmírně pozitivní člověk.

Představy o nevinnosti a čistotě světlemodré barvy *голубой* tvoří základ významu idiomu *делать что-то на голубом глазу*, což znamená lhát s nevinnou tváří, *притворяясь наивным, незнающим* (Jelistratov 2002: 192).

Český termín *modrý* také může mít konotace „čistota“, „nevinnost“. Podle našeho názoru, se tento smysl objevil díky křesťanským dogmatům o nevinnosti a čistotě Matky Boží, jejíž barvou je tradičně modrá barva: „S modrou přecházející do bílé je spojena představa čistoty: taková je často barva panského roucha, jež na sobě nese Maria, Matka Boží“ (Lurker 2005: 305). V českých lidových písních se modrá také objevuje jako barva Panny Marie.

„Když se hory zelenají,
Modrým kvítím prokvětají,
Matka Boží po nich chodí,
Hledající svého syna...“
(*Tělo Boží*)

Dále uvedené konotace ruského termínu *голубой* jsou originální a český termín *modrý* je nemá.

Голубой je barvou jara a radosti.

Na jaře svítí slunce a obloha se po dlouhém zimním období rozjasní a nabývá té barvy, kterou rusky mluvící nazývají *голубой*. Oproti tomu *синий*

(tmavě modrá barva), asociuje především zimu a mrazy. V ruském jazykovém obraze světa (JOS) světlemodrá barva *голубой* je barvou jara, jarních potoků a oblevy.

„Встанешь рано. Стучат поутру
За окном голубые капели.“
(V. Lugovskoj, *Kuncevo*)

V ruském JOS patří jaru významné místo právě kvůli klimatickým podmínkám, ve kterých žila a žije rusky mluvící společnost. Na jaře se příroda probouzí, stromy pučí, svět kolem nás ožívá. To vše působí pozitivně na lidské emoce. Po dlouhé studené zimě se lidé radují z jara, z teplého slunce a z toho, že přežili kruté mrazy. Možná, že se tyto pozitivní emoce přenesly na světlemodrou barvu, a tak vznikly konotace „radost“ a „veselí“. Je také možné, že sytost samotné světlemodré barvy působí na člověka kladně a způsobuje pozitivní emoce, podobně jako žlutá a zelená (Neljubova 2006: 118).

Modrá barva v představách česky mluvících naopak může asociovat zimu, mráz, chlad, což pramení z fyzické zkušenosti. Zimou pokožka začíná modrat, modrý se někdy zdá led a sníh. Smyslový pocit se přenesl na barvu, a proto je modrá barva chápána jako barva studená.

„V den svatby mělo <modrou> zimní barvu – v novém roce bylo sice zatím pořád zima, ale hezky.“ (Pearce 1998)

Голубой je barvou míru a klidu.

Světlemodrou barvu rusky mluvící vidí na slunečné obloze, za dobrého počasí, kdy se na nebi nestahují mračna a nic nenasvědčuje blížící se bouři. Nic neslibuje nečas a komplikace. V představách rusky mluvících se čistá světlemodrá obloha stala symbolem míru, klidného života a pokoje.

„Голубые погоны цвета мирного неба,
Голубые погоны – частица земли,
Их не дарят на память, не дают по наследству,
Голубые погоны – это трудные дни.“
(J. Letov, *Vojenský sen*)

Kromě konotací, které jsou s prototypem světlemodré barvy bezprostředně spojené, se nám podařilo objevit ještě tři další.

Podobnou konotaci český termín *modrý* nemá.

Голубої je barvou mužské homosexuality.

Světlemodrá barva asociuje homosexuální vztahy mezi muži. Tento význam je už zachycen v nových výkladových slovnících. „Голубой – тот, кто испытывает гомосексуализм, то есть половое влечение к лицам своего же пола; гомосексуалист (о мужчине); связанный с гомосексуализмом, гомосексуалистам“ (Кузнецов 2009: 119). Ve slangu slova *голубец*, *голубарь* znamenají „мужчина гомосексуальной ориентации“ (Jelištratorov 2002: 209). Slovem *голубизна* se rozumí mužská homosexualita (tamtéž).

Předpokládáme, že by tato konotace mohla vzniknout z představ o světlemodré barvě *голубої* jako o barvě ženské. Už jsme zmínili, že *голубої* je v pravoslaví barvou Matky Boží (Serov 2003: 234). Přiblížení mužů s homosexuální orientací ke slabšímu pohlaví ve vědomí ruský mluvčích mohlo zapříčinit to, že se teď gayové nazývají *голубыми*, totiž „podobní ženám“. Shodné hledisko zastává badatel Serov, který spojuje „женственную голубизну мира“ (dosl. ženskou modř světa) s gay hnutím (tamtéž).

Česky mluvícím se mužská homosexualita může asociovat s jinou barvou, a to s růžovou. Je to sytá barva, která upoutává pozornost. Navíc asociuje lásku a romantické vztahy. Zřejmě proto je tato barva u gayů tak oblíbená. Z obliby této dívčí barvy u gayů vznikl jeden ze základních stereotypů o gayích.

„Náčelník říká:

„Všechny ženy povraždit a muže znásilnit!“

Jeden z komančů se ozve:

„Ale náčelníku, nepopletl jsi to?“

A jeden z přepadených v růžové košilce praví medovým hlasem:

„Božínku, a co ty do toho kecáš? Jsi snad náčelník?“

Zničila ideály, zbořila obraz indiánů, Vinnetou coby homosexuál chodil v <růžovém>...“ (Mladá fronta DNES, 20. 12. 2003)

Голубой je barvou televize.

Obrazovka starších modelů televizí se zdála rusky mluvícím světlemodrá. Časem se barva rozšířila na více jevů, které se vztahují obecně na televizi. Jedná se o reklamu, pravidla a zákony televize.

„Но особенно доставало проклятое ТВ, где в ожидании судилища не-остановимо лгали, а уж как злословили! Зато собака экс-президента газет не читала и голубую жижу ТВ не нюхала.“ (Makanin 2001)

Голубой je barvou plynárenství.

V podvědomí rusky mluvících může světlemodrá barva голубой asociovat zemní plyn, kterému se také říká голубое топливо, a všechno, co je s ním spjata. Například plynovod z Ruska do Turecka se nazývá Голубой поток. Logo hlavní ruské plynárenské společnosti Gazpromu je vyvedeno ve světlemodré barvě.

Podobnou konotaci český termín *modrý* nemá.

Předpokládáme, že se poslední tři konotace, na rozdíl od ostatních, utvořily během 20. století a jsou produktem průmyslového a společenského pokroku ruské společnosti. Právě ve 20. století se objevila televize, začalo se s průmyslovou těžbou plynu a vypukla sexuální revoluce. Tato fakta potvrzují předpoklad o tom, že tyto tři konotace vznikly v průběhu minulého století.

Kategorie Голубой цвет je příkladem specifické kategorizace a konceptualizace v oblasti barev. Domníváme se, že jedním z důvodů, proč se v ruštině vyčlenila samostatná kategorie pro světlemodrou barvu, by mohl být značný význam náboženský, který tato barva měla pro rusky mluvící pravoslavné křesťany. Ve vědomí ruských lidí byla tato barva věnována „Деве Марии как будущей Царице Небесной и (...) символизирует небесную истину, вечность, веру и верность“ (Serov 2003: 234). Právě proto, podle badatelky N. Bachylin, přídavné jméno голубой dosud může být použito „для обозначения качеств нравственно высоких: светлый, чистый, спокойный, благородный, возвышенный“ (Bachylin 1975: 202). Myslíme si, že tento význam je dědictvím dlouhé historie křesťanství v Rusku.

Zajímavé je, že změna státního zřízení a s ním i ideologie v Rusku v 20. století nezastavily proces vývoje kategorie голубой цвет. Tato barva neztratila na významu a termín голубой se neposunul na lexikální periferii. Naopak

v průběhu 20. století se objevily nové významy a konotace, které se ale na rozdíl od těch starších už nevztahovaly na mravní hodnoty. Světlemodrá barva teď může konotovat i negativní jevy, jako například záporný vliv televize na náš život nebo podvodné praktiky, jež se objevují v plynárenském průmyslu.

„Но особенно доставало проклятое ТВ, где в ожидании судилища неостановимо лгали, а уж как злословили! Зато собака экс-президента газет не читала и голубую жижу ТВ не нюхала.“ (Makanin 2001)

„Ломать через колено“ эту структуру, конечно, можно — например, задрав российскую цену на газ почти до уровня экспортной, но весьма накладно по социально-политическим мотивам: избиратели, привыкшие в течение долгих лет своей жизни воспринимать „голубой огонёк“ в своих жилищах как обыденность, а не роскошь, могут и „не понять“ такие перемены — с весьма предсказуемыми для власти последствиями: и в центре, и на местах.“ (Александр Нагорный, Николай Коньков. Госдеп vs «Газпром» [2007], *Завтра*, 2007)

Uvedli jsme zde možný výklad evoluce představ a konotací, které jsou spojené se světlemodrou barvou *голубой* ve vědomí ruský mluvících. Viděli jsme posun od vysoce morálních, kladně hodnocených významů slova k více prozaickým, prostým a materiálním, někdy až k významům negativním. Všechny tyto významy v současné době zahrnuje termín *голубой*.

Česká kategorie *modrá barva* zahrnuje odstín, který v ruštině patří samostatné kategorii *голубой цвет*. Termíny *modrý* a *голубой* mají dvě podobné konotace („touha“ a „nevinnost“), což je, podle nás, podmíněno podobností prototypu a také křesťanskými představami, které sdílí Češi i Rusové. Nové konotace ruského termínu jsou originální a nemají v češtině obdobu, což vypovídá o velkých konceptuálních neshodách, ke kterým došlo ve 20. století v ruské a české společnosti.

Bibliografie

- Bachylina, N. B. (1975): *Istorija cvetooboznačenij v russkom jazyke*. Moskva: Nauka.
 Berlin, Brent – Kay, Paul (1969): *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
 Černych, Pavel (1999): *Istoriko-etymologičeskij slovar sovremennogo russkogo jazyka*. Moskva: Russkij jazyk.

- Efrjemova, T. F. (2006): *Sovremennij tolkovyj slovar russkogo jazyka*. Moskva: Izdatelskaja grupa AST.
- Filipec, Josef (2004): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- Frumkina, Reveka Markina (1984): *Cvet, smysl, schodstvo. Aspekty psycholingvističeskogo analiza*. Moskva: Nauka.
- Harkness, Sarah (1973): *Universal Aspects of Learning Color Codes: A Study in Two Cultures*, *Ethos* 1, 2, s. 175-200.
- Jelistratov, V. (2002): *Slovar russkogo argo*. Moskva: AST.
- Klégr, Aleš (2007): *Tezaurus českého jazyka*. Praha: Lidové noviny.
- Kuznyecov, S. (2005): *Bolšoj folkovij slovar russkogo jazyka*. Sankt-Peterburg: Norint.
- Lakoff, George (2004): *Metafory, kterými my živjem*. Moskva: Editorial URSS.
- Lurker, Manfred (2005): *Slovník symbolů*. Praha: Universum.
- Makanin, Vladimir (2001): *Odnodnevnaia vojna*. Zhurnal: Novyj Mir.
- Maslova, Valentina Avramovna (2008): *Vvedjenije v kognitivnuju lingvistiku*. Moskva: Flinta-Nauka.
- Mokienko, Valerij - Wurm, Alfréd (2002): *Česko-ruský frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Neljubova, M. (2006): *Psihologija cveta. Avtorskij kurs lekcij*. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburg.
- Pearceová, Philippa (1998): *Takový malý pejsek*. Praha: Vyšehrad.
- Sjerov, Nikolaj Viktorovich (2005): *Cvet kultury: psihologija, kulturologija, fiziologija*. Sankt-Peterburg: Reč.
- Stěpanova, Ludmila (2007): *Rusko-český frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Vaňková, Irena - Nebeská, Iva - Saicová-Římalová, Lucie - Šlédrová, Jasňa (2005): *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum.
- Wierzbicka, Anna (1996): *Jazyk. Kultura. Poznanije*. Moskva: Russkie slovari.